

TARİH KÜLTÜR SANAT MİMARLIK

SAYI: 1

HİLMI YAVUZ • İLBER ORTAYLI • NECDET SAKAOĞLU

DENİZ ESEMENLİ • UĞUR TANYELİ • MUSTAFA ARMAĞAN

F. YAŞAR YILMAZ - SARA BOYNAK • SEMAVİ EYİCE

MEHMET KENAN KAYA • HAKAN GÜLSÜN • ENGİN ÖZENDES

ÜMRAN BULUT • SEMA ÖNER • ŞULE YUM

Deniz ESEMENLİ*

Tanzimatın Sarayı Dolmabahçe

Dolmabahçe Sarayı, Osmanlı yönetim sistemindeki dönüşümün mimarlık alanındaki en önemli yansımalarından biridir. Bu sarayla birlikte, Osmanlı Devleti'ndeki yönetim örgütlenmesinin yeni fiziksel yapısı ortaya konmuştur.

Yeniçağın merkezî ve mutlakî kurumlaşmasını bir süper güç gerceği içinde yüzyıllarca sürdürnen Osmanlı İmparatorluğu'nun yönetim merkezi olan Topkapı Sarayı, padişahların ilahî ve mutlak otoritelerinden kaynaklanan yönetim anlayışını yansitan bir işlevler kompleksiydi. Sur içinde kalan tarihsel İstanbul'un yarısından başlayan -Aksaray'daki Yeniçeri Kışlaları'ndan- resmî yapılışma; tepeleri taçlandıran selâtin camileri, Süleymaniye'deki meşihat makamı, ticari hayatın merkezi Kapalıçarşı ve bunu besleyen İstanbul limanındaki kapanlarla, merkezî otoritenin yaşadığı saray çevresine ulaşıyordu.

Bizans dönemi İstanbul'unun bir tür devamı olan bu düzenlemeyi, İstanbul'un en eski arteri olan Divanyolu ve Hipodrom (Atmeydanı) görkemli bir atmosferle birbirine bağlıyordu. Bizans döneminde halkla sarayı buluşturan Hipodrom (yarışları ve törenleri); Osmanlı döneminde Enderun örgütünün bir kurumu olan İbrahim Paşa Sarayı'ndan, tüm saray ve devlet kadrosunun ünlü saray düğünlerini izledikleri bir şölen ve kimi zaman ayaklanma alanına dönüştü. Devlet sergilemesinin bu geniş kuruluşu; güvenlik ve hakimiyet nedeniyle yarımadanın ucunda ve korunmalı bir konumda olan Topkapı Sarayı ve hemen yanındaki sadrazam ve hükümetin odaklandığı Bâb-ı Âli topluluğuyla denize ulaşıyordu. Ana hatları verilen bu resmî

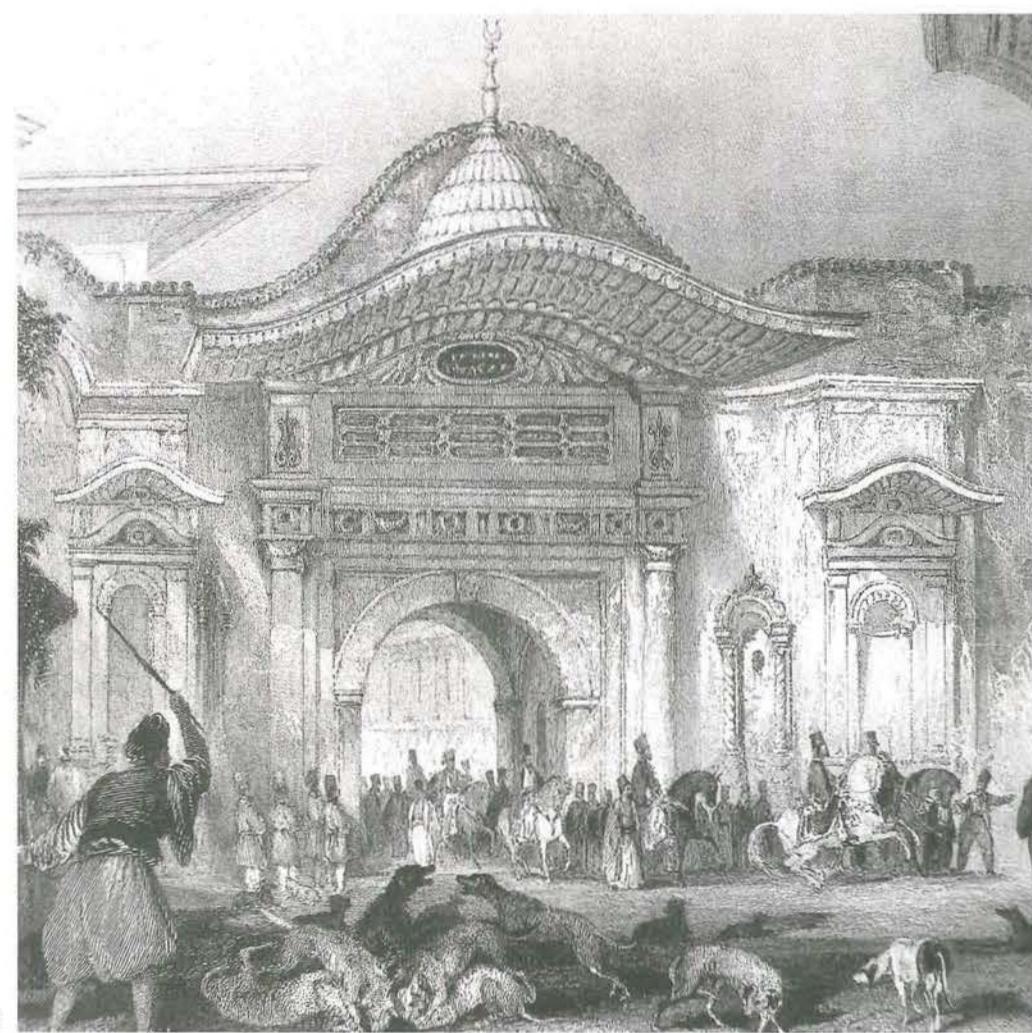
1 1590'larda Topkapı Sarayı.

*Dr., Sanat Tarihçisi, Topkapı Sarayı'nda Müze Uzmanı

2

3

2 Surname-i Hümayün'dan Hipodrom tasviri.

3 Osmanlı İmparatorluğu'nun en önemli idari kurumlarından biri olan Bâb-i Âli.

yapılaşmanın topografik yelpazesi bile, Osmanlı mutlakiyetinin yönlendirdiği devlet kurumlaşmasının ne derece geniş ve bilinçli planlandığını gösterir. İstanbul'daki bu resmî yapılaşmanın sarayın hakimiyetinde olduğu, sözkonusu alanın bir uça Topkapı, diğer ucta Bayezid'de Eski Saray ile sınırlanmasından da anlaşılır.

4 Topkapı Sarayı Bâb-i Hümâyûn.

5 Ayasofya, tipki Bizans'ta olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu döneminde de başkentin en önemli dini yapısı olma özelliğini korumuştur.

Devlet örgütünü oluşturan askerî, dînî ve ticâri yapıların dışında tüm kurumların saraya bağlı olması; Topkapı Sarayı'nı çeşitli devlet hizmetlerini ve istihdamı karşılayan yapıları içeren bir kale-saray konumuna getirmiştir. Bizans geleneği çerçevesinde Hipodrom ve Divanyolu'nun törensel arter olarak kullanılmasından başlayarak, Topkapı Sarayı'nı kentten ayıran Sur-u Sultanî ve Bab-i Hümâyûn'un dışında saraya bağlı işlev ve hizmet yapıları sıralanıyordu. Sarayın Birûn (diş) örgütünün altyapıları olan bu oluşumlar; devlet güdümlü üretim ve sanatçı kadrosunu barındıran *Ehl-i Hiref* kurumunun Nakkaşhane'si ve imparatorluğun birinci dereceden yapısı olan Ayasofya ile temsil ediliyordu.

Topkapı Sarayı'nı kentten ve devlet dairelerinden ayıran sur içinde ise sarayın iç işleyişine ve hiyerarşisine yönelik hastane, fırın, cebehanе, darphane, ahır ile başmimarlık ve şehremaneti örgütüyle ilgili Ebniye-i Hassa Dairesi gibi birçok ocak ve yapı bulunuyordu. Osmanlı merkezî yönetiminin yapılanması, imparatorluğun yükseliş yıllarında padişahın iradesinde ve o derece saraya bağlıdır ki; tüm vezirler, padişahın mutlak ve kili olan sadrazamın başkanlığında sarayın II. avlusundaki Divan-ı Hümâyûn'da sürekli toplantılarından Bâb-ı Âli'de altyapısı hazırlanan hükümet icraati, sarayda, yani padişahın ikametgâhında gerçekleşmektedir. Öte yandan, sarayın klasik dönemdeki bir diğer merkezî kurumunu da *Enderün Mektebi* oluşturmaktadır. Kentin içinde birkaç sarayın yanısıra en seçkini olan Topkapı Sarayı'nda padişahın Selâmlık Dairesi olan Enderun Aylusu'ndaki bu örgütten yetişen saraylı üst düzey kamu yöneticisi olarak bürokrasiye atamıyordu. Sarayda padişahla birlikte ve Osmanlı disiplini içinde yetişen kadroyla devleti yönetmek, tam bir mutlakiyet göstergesiyydi.

Kentin ve sarayın Fatih Sultan Mehmed tarafından imparatorluk başkenti ve yönetim merkezi olarak düzenlenmesi Osmanlı yönetim düzeninin resmen Batılılaşlığı 19. yüzyila kadar değişmemiştir ve bu mutlakî anlayış, girift bir imparatorluk protokolü ve töreniyle de süslenmiştir. Sözkonusu resmî boyut ve saray merkezî devlet örgütü, üç kıtaya yayılan ve Avrupa'daki gibi ulusal krallık yapısı taşımayan bir imparatorluk için doğaldır. Öyle ki, aynı merkezî ve yatay örgüt düzeni Bizans ve Roma gibi imparatorlukların saraya bağlı kurumlarında da görülür.

Oysa 18. yüzyılın sonlarından başlayarak bu boyutu ve örgütlenmeyi tek başına taşıyamadığı anlaşılan Osmanlı Devleti ve sarayı, tehlikeli bir bocalama döneminden sonra ciddi bir biçimde çağrı yakalama telâşıyla 19. yüzyıla ulaşmıştır. Toplumsal sınıflaşmanın kral sarayına rağmen uzun bir dönemde kurulduğu ve bu sınıfların kendi kurum ve haklarını aşamalı olarak üstelik

4

5

zor kullanarak kazandığı Batılı devletler 19. yüzyılda toplumsal, ekonomik ve teknolojik olarak Osmanlı Devleti'nin ilerisindeydi. Sömürgecilerden aktarılan kaynaklarla finanse edilen Avrupa devletleri karşısında, Osmanlı devlet düzeninin Batı'nın yanbaşındaki stratejik coğrafyasını koruması ve çağyı yakalayabilmesi geleneksel merkezi kurumlarını tümüyle yenilemesine bağlıydı. *Tanzimat* adıyla tanımlanan bu yenileme girişimi Osmanlı Devleti'nin, imparatorluk kurumlaşmasından sonraki ikinci ve son sistem dönüştürmüdü.

Bu çalışmamızda Tanzimat döneminin toplum ve devlet yaşamına getirdiği değişikliklerin yanı sıra, Osmanlı sarayı örgütündeki düzene ve dolayısıyla bir Tanzimat dönemi yapısı olan Dolmabahçe Sarayı'nın mekân düzenine yansımısi inceleneciktir. Ancak belirtilmelidir ki; Tanzimat'ın getirdiği düzen ve dönemin renkli ve zorlu olayları içinde gelenek ve yeniliğin hesaplaşması, Tanzimat Fermanı'nın ilâni kadar bir anda ve kolay olmamıştır. Bir yanda toplumsal yapı, dinsel yaşam, çok ulusluluk, sarayın alıştığı mutlaklıyet ve karizmatik bir kültürden oluşan gururlu ve klasik gelenek çağdaş yeniliklerin karşısına çıkyordu, öte yanda ekonomik, teknolojik ve yaşam felsefesinin evrensel kurallarının dikte ettiği çağdaşlaşma adem-i merkeziyetçi bir devlet yönetimi, güçlerin ayrıldığı bir toplumsal yaşam, hakların ve kararların demokratik bir anlayışla verildiği düzen, halkın üretme ve yönetime eşit haklarla katıldığı sanayi toplumu ve eştiel bir entellektüel yaşam vadediyordu.

6

Bu iki farklı yaşam felsefesinin oluşturduğu çelişki ya da başka bir söyleyişle geleneğin Osmanlı toplumuna kazandırdığı karizmatik karakter ve bu karakterin yenilikleri kabul etmekten uzak, gururlu ağırlığı ve donmuşluğu ile Aydınlanma Çağının getirdiklerini diğer toplumlara pazarlık ederek veren emperyalist Batı çatışması 19. yüzyıl Osmanlı tarihini oluşturur. Tanzimat'ın getirdiği çağdaşlaşma kurumları çökmüş ve karşı çıkacak gücü kalmamış Osmanlı toplumuna, saray ve devlet tarafından hızla benimsetilmeye çalışıldı. Ne var ki, çağdaş toplumsal örgütlenmenin sonucu olan Batı kaynaklı kurumlar; uzun mutlakî rejim içinde katmanlaşamamış Osmanlı toplumunda kaynaşmadan, yanyana yaşadılar. Batı kaynaklı çağdaşlaşmanın Osmanlı toplumunda ve döneminin bu ikili görüntüsünün nedeni; Avrupa devletlerinin bu çağdaş dönemin unsurlarını, -siyasetin gereği olarak- sıralarda zayıf durumda olan Osmanlı devletine büyük ödünlere karşılık vermemeleri ve evrensel değerleri devletin bütünlüğünü parçalamak amacıyla da kullanmalarıdır. Gerçeken 19. yüzyıl Osmanlı tarihi, etkileri Cumhuriyet Dönemi'ni yaratacak kadar hızlı bir çağdaşlaşma ve aydınlanmanın ardında, ağır bir borçlanmanın, aşırı bir yabancı müdahalesinin sonucu imparatorluğun parçalanışının ve fakirleşmesinin tarihidir. Kısaca söylemek gerekirse bu dönemde, mutlakî karakterli toplumsal ve ekonomik düzenin her bakımdan tersi olan çağdaş anlayışa dönüşemeyişinin nedeni, Osmanlı geleneğinin ve Batı sömürgeciliginin karşılıklı olarak olabildiğince az ödün verme çabaları olmuştur.

6 Dolmabahçe Sarayı: Batılısan
Osmanlı İmparatorluğu'nda bir
Tanzimat simgesi.

7 Dolmabahçe Sarayı planı.

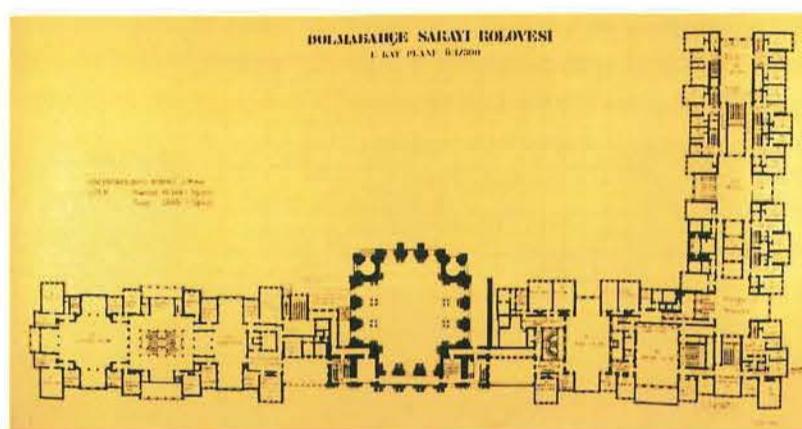
8 Dolmabahçe Sarayı, batı cephesinde çıkışalar.

Yukarıda sıralanan dramatik çelişkilerin ilk olarak yaşandığı ve göründüğü yer olan Osmanlı sarayı, 19. yüzyıl başlarında, gelenegin simgesi olan Topkapı Sarayı'nın dışına çıkma gereğini duymustur. Özellikle resmi ikametgâh ve yönetim merkezi olarak birer ahşap saray biçiminde yeniden düzenlenen ve yapılan Beşiktaş ile Çırağan saraylarının geleneksel sahilsaray kuruluşu içinde ve ahşap malzemeyle, yine geleneksel ve Avrupa'dan ithal edilen mobilyalarla döşendiği görülür. Daha da ilginç bir fark, tam anlamıyla geleneksel konut döneminde olan eski Çırağan Sarayı'nın, Sultan II. Mahmud'un kişisel zorlamasıyla bir antikçağ tapınağı gibi Ampir cephe estetiğiyle yapılmasıdır. Ancak iç mekân kuruluşu ve bilinen selâmlık-harem ayrımlı bu saraylar da, geleneğe daha yakın birer Tanzimat öncesi örnekleridir.

Oysa geleneği kararlı olarak reddeden Sultan Abdülmecid'in Tanzimat düzeni, çağdaşmanın ortasındaki Avrupa'ya, öncelikle gücünü ve varlığını dışa vuran Batı tarzı bir sarayla görmeliydi. Öyle ki, alt yapısını oluşturmadiği çağdaşlaşmayı hızla ithal eden Osmanlı yönetimi, daha da hızlı olarak, yüzyılın ortasında Dolmabahçe Sarayı'ni yaptırdı.

Dolmabahçe Sarayı'nda hersey Tanzimat'a uygun bir düşünce yapısı içinde konumlandırıldı: Osmanlı geleneğinde kutsal yapılar olan camilerin dışında ilk kez bir sivil yapıya tanınan ve kentin bilinen dokusuna aykırı anıtsallık, tek parçalı Avrupa saraylarının bir uzantısı olan saray kütlesine sütlü, alınlıklı, balkonlu ve yoğun Helenistik yorumlu süslemenin kazandırdığı romantik cephe estetiği, içerde yan yana sıralanın Avrupalı mekân düzeni ve simetrik kuruluş. Tanzimat Fermanı'ndaki tanımlamaya uygun, geleneksel Osmanlı sarayı patronajı: "Benim tebam" diyen bir padişahın hakimiyeti; Batılı simetrik kitleye sıkıca yerleştirilen iç sofab, köşe odalı kapalı konut düzeni, cepheye çıkışlarla açılım, kapaklılarından, boyutundan ve göstergelerinden vazgeçmeyecek sarayın yarısını dolduran Harem kompleksi ve geleneksel hiyerarşide uygun gizemli yaşam, giderek harem mobilyası. Avrupa saraylarında bile çok az uygulanan görkemli Barok, Rokoko ve Ampir mobilya döşeme ve dekorasyonu. Nihayet Mâbeyn bölümünde saray içi eğitimi ve devlet kurumlarının selâmlıkta oluşturdukları protokolün -Tanzimat'ın gereği kamuya aktarılmasıyla- avlular yerine salon ve odalara indirgendiği Dolmabahçe Sarayı Mâbeyn-i Hümayûn'u...

Sadrazam, şeyhülislam ve nazırların bekledikleri ve kimi zaman toplandıkları bir-iki oda dışında, icraatin tümüyle saray dışına ve sonunda Meclis-i Mebusan'a taşınması. Bir yanda neredeyse meşrû bir kral görünümündeki padişa-

9

9 Bugün, yerinde İnönü Stadi'nın bulunduğu Dolmabahçe Sarayı ahır binaları.

10 İmparatorluk dönemde "Matbah-Amire" adıyla bilinen ve 1997 yılında kültür merkezi olarak yeniden hizmete açılan Dolmabahçe Sarayı mutfak binaları.

10

hın dar kadrolu yaşamına indirgenen huzura kabul, öte yanda bayramlaşma ve ziyafetlerin biçimlendirmesinden çok mimari dekorun görkem kazandırdığı törensellik. Topkapı Sarayı gibi geniş bir alana yayılan bir yapılar kompleksinde görülebilecek hasahr, mutfaklar, cami gibi hizmet yapılarının burada da sarayı kuşatması. Çağdaşlaşmanın bir ölçüde özgürleştirdiği şehzade ve ona ayrılan daire ile yeterli güvenlik yapılarına gerek duymadan oluşturulan saray cephesi ve tümüyle ithal edilen tiyatro. Tüm bunlar, yorumlamada geleneksel öğelerle "yeni"lerin yanına ve içine geçmesi, Dolmabahçe Sarayı'nda sürekli bir sentez yaratır.

Kısaca söylemek gerekirse, Tanzimat Dönemi'nin öngördüğü yenilikler, bunların başarılma derecesi, geleneğin gücü ve tümünün oluşturduğu dramatik tarihin mimarlığa aktarımı Dolmabahçe Sarayı'ni oluşturur. Ancak, 19. yüzyıla yönelik bu zengin oluşumun arka planında, Türk saray geleneğinin Dolmabahçe Sarayı'na ulaşmasındaki kurumsal ve estetik oluşum süreci incelemeden böylesi bir yapının yorumlanması olası değildir.

Tarihsel Gelişim ve Analiz

Tarihsel süreç içinde, gerek halk tabakalarında gerekse yöneticilerin konutlarında ve hükümdar saraylarında erkeklerin yaşadığı ya da yönetimsel işlevlerin gerçekleştirildiği bölüm ile ev sahibi ve ailesinin yaşadığı bölmeler geleneksel dilde *selâmlık* ve *harem* adı altında birbirinden ayrılmıştır. Günlük yaşamın gereği ve kolaylığı olan bu ayrımı, antikçağ'dan başlayarak Asur, Girit, İran, Mısır, Çin, Roma-Bizans gibi eski dünya uygarlığını oluşturan kültürlerde, toplumların yaşam biçimine uygun olarak rastlanmaktadır.

Osmanlılar'ın İstanbul'u ele geçirlerinden sonra girdikleri imparatorluk aşamasından önceki ilk 150 yıl içinde, Anadolu'yu tek bir yönetim altında birleştirme çabaları, istikrarsız bir siyasal gelişim göstermektedir. Bu dönemde özel koşullar ve yetenekleri ile hızla gelişen Osmanlılar'ın beylik ve devlet olma sürecinde bile kurumlaşmış bir yönetim ve saray yaşantısı görülmektedir.

Sarayların *selâmlık* (yönetim), *enderun*, *harem-i hümâyûn* ve *bîrûn*'dan (diş hizmetler) oluşan işlevsel bölümlenmesinin oluşumu, herseyden önce güçlü tüyünü sahip merkezi bir yönetim yapısına, yasalarla açıklanmış devlet hukukuna ve imparatorluk ölçüsünde hükümlilik alamıyla desteklenen bir ekonomik yapıya gereksinim gösterir.

Halkın evinde harem-selâmlık ayrimı, yöneticilerin konak ve saraylarında olduğu kadar okunaklı değildir. Ekonomik ve hiyerarşik olarak toplumun üst tabakalarına gidildikçe, bu sınıfların ilişkileri karmaşıklaşmıştır. Harem ve selâmlık işlevleri bir de toplumu yönetmek görevi eklendiğinden, karmaşık harem ve selâmlık işlevleri birbirinden zorunlu olarak ayrılmaktadır. Bu işlevlerin karşılandığı mekânlar da büyük ve çok tüniteli olacağından, toplumun yüksek tabakasının mimarlık ile olan ilişkisi dış etkilere açık, gösterişli ve geleneksel yaşam biçiminden uzaklaşsa da, anlaşılması o ölçüde kolay olacaktır.

İstanbul öncesi Osmanlı sarayı ve yönetim mekanizmasında kısıtlı olanaklarla oluşan hareketli ve askeri karakterli yaşam, henüz imparatorluk ölçüsünde olmayan ve yerleşik gelenekleri bulunmayan bir saray yaşamını belirtmemiştir. Bahçeler içinde dağınık yapılardan oluşan geleneksel Türk sarayı şeması, bu dönemde büyük bir çiftlik ve kale-saray ölçüsünün dışına çıkmamış olmalıdır. Ayrıca sultanın saraya ve yönetimde kutsallık kazanmış bir *kapıkulu* sisteminde kaynaklanan bürokrasiyi bu dönemde yaratamamış olması, saray kadrosunun ve mekânlarının ayrıntılı olmasını engellemiştir. Merkezî bir hanedanın ayırcı özelliği olan veraset sisteminin bile bu dönemde uygulandığı kuşkuludur. Kararlar, ortaçağ yaşantısına uygun olarak hanedan erkekleri ve kumandanların oybirliği ile alınmakta, giderek Osmanlı hükümdarları vezirler ve komutanların oluşturduğu bir daniş (meclis) tarafından seçilmektedir. Böylece feodal bir yaşantının tek parçalı bir saray hiyerarşisi yaratamayacağı belliidir.

Osmanlı İmparatorluğu süresince kurumlaşan harem örgütlenmesinin de kurallarını bilmeden mekân düzenini açıklamak olası değildir. Öyle ki, özellikle Topkapı Sarayı Harem Dairesi'nin oluşumundan önceki dönemlerin Osmanlı saray haremleri hakkında kesin bilgilere ulaşamamasının başlıca nedeni ilk Osmanlı padişahlarının haremlerini, bir hizmet sınıfı olan cariye-lerin yanısıra, siyasal nedenlerle evlendikleri komşu hükümdarların prensesleriyle de oluşturularıdır. Bu dönemde kendi hanedanlarıyla bağlarını tümüyle koparmayan ve Osmanlı siyasetine çeşitli çıkarlar sağlarken Osmanlı yönetiminden de özveri bekleyen komşu devletlerin prensesleri, Osmanlı saray haremının hukuksal bütünlüğünü ve merkezi kurumlaşmasını engellemiştir. Osmanlı kaynaklarında, Fatih Sultan Mehmed ve sonrası da içinde olmak üzere ilk hükümdarların bu tip siyasal evlenme koşulları ve törenleri hakkındaki bilgiler, bu kadınların, sultaların mutlak otoritesindeki bir harem kavramına pek uygun olmadığını göstermektedir.

İstanbul ve Osmanlı Sarayı

Osmanlılar'ın Anadolu ve Rumeli'de bütünlük sağlayıp 1453'te Bizans İmparatorluğu'nun başkentini ele geçirdikleri Fatih Sultan Mehmed dönemi, devlet örgütlenmesinin de büyük ölçüde imparatorluk düzenine göre tamamlandığı bir dönemdir. 'Fatih Kanunnamesi' adıyla hukuksal kesinlik kazanan bu örgütlenmeye göre *kapıkulu* sistemi, *saray* ve *ulema*'dan sonra devlet düzenini oluşturan askeri kadroların ana öğelerinden biridir. Kapıkulu örgütlenmesi ile sarayda

yaşayan Osmanlı padişahının iradesi, merkezileşen bir mirlakiyet kazanmıştır. Buna göre, imparatorluğu oluşturan gayrimüslim toplumlardan devşirilen gençler, askeri alanda eğitilerek Osmanlı ordusunun kapıkulu sınıfını oluştururken, bunlar arasından seçilen diğer bir bölüm; saraya bağlı *enderûn* örgütünde eğitilerek devlet yönetimine her alanda katılmaktadır. Osmanlı merkezi yönetim mekanizmasını ve saray örgütünü oluşturacak kadroları yetiştiren *enderûn* örgütünün doğrudan saraya ve padişaha bağlı olduğunun en seçkin örneğini, Topkapı Sarayı içinde Harem-i Hümâyûn adıyla anılan ve padişahların saraydaki özel yaşamlarının geçtiği Enderûn-u Hümâyûn oluşturmaktadır. Kaldı ki bu dönemde harem sözcüğünün yalnız padişah ailesini ve özel yaşıtlısını tanımlamak amacının dışında tüm saray için kullanılmış, imparatorluk karakterine ulaşan Osmanlı devletinin yöneticisi olan padişahın yaşadığı sarayın, protokol kurallarına bağlı, kutsallık kazanmış bir kurum olmaya başladığını gösterir.

15. ve 16. yüzyıllarda Topkapı Sarayı mekân gelişimi ile tanımlanan Osmanlı saray örgütlenmesinde, arka arkaya avlular çevresinde bîrûn (selâmlık) ve giderek padişahın kendine ait resmi ve gayriresmi yaşamının geçtiği mâbcyn, enderûn, harem bölümlerini içeren yapılaşma sarayın protokoler hiyerarşik kullanımına uyduğu gibi, padişahın resmi ve özel yaşamını da kesin olarak birbirinden ayırrı. Bu ayrılmış, devlet ve sarayın güçler ayrılığı ilkesine de uymaktadır.

Mâbeyn

Buna göre, Topkapı Sarayı'nda en dışta Hasbahçe içinde Hasahir, Fırın, Hamlacılar... gibi sarayın bîrûn hizmet yapılarının yanısıra Darphane, Cebuhane ve Ebniye-i Hassa örgütü gibi 19. yüzyılda hükümete (kamuya) mal edilmiş saraya bağlı yapılar bulunuyordu. Bu bölümün değişmeyen bir unsuru olan ve her cuma halkın padişahı gördüğü saray camisi, Topkapı Sarayı için Ayasofya ve Sultahamed camileri başta olmak üzere İstanbul yarımadasındaki selâtin camileriydi. Bu gelenek Dolmabahçe, Çırağan ve Yıldız saraylarında da aynı işlev için yapılan camillerle sürdürmüştür. Topkapı Sarayı'nın Alay Köşkü ve Alay Meydanı'na karşılık Dolmabahçe Sarayı'nda Camlı Köşk ile önünden geçen Meclis-i Mebusan Caddesi ve Valide Camii ile Saat Kulesi arasında kalan ve alaylar için kullanılan meydan bulunmaktadır.

11 Dolmabahçe Meydanı.

11

12 Topkapı Sarayı Bâb-üs Selâm.

13 Topkapı Sarayı II. Avlusu
(Divan Meydanı'nda çanak yağması).

12

Topkapı Sarayı'ndaki Bâb-üs Selâm denilen sultanat girişi, sarayın devlete yönelik resmî böülümlerini ve törenlerini içeren Divan Meydanı'na açılır. Dolmabahçe Sarayı'ndan ayrı olarak burada, klasik dönemlerde sadrazam ve vezirlerin devlet işlerini görüştüğü Kubbealtı, avlunun işlevini belirtir. Bu durum, Tanzimat Dönemi'nde icraatın tümüyle sadrazam ve nazırlara geçmesiyle, Dolmabahçe Sarayı'nda vezirlerin sürekli olarak toplandığı bir Divan mekânının varlığını önlemedi. Ancak Topkapı Sarayı'nda Divan toplantılarından başka elçi kabulü, ulûfe dağıtımı ve devlet hazinesi işlevleri için kullanılan yapı ile padişahın saray yaşamını sınırlayan Bâb-üs Saâde önünde yapılan cülûs, bayramlaşma törenlerine ayrılan mekânlar avlu çevresindeki üç yapıyla sınırlanırken, bu tür resmî işlevler için sultanatın sonuna kadar eski usûlden vazgeçilmeyerek Topkapı Sarayı'nın yanısıra Dolmabahçe Sarayı'nda da sarayın yarısını kapsayan Mâbeyn Dairesi ve Muayede Salonu kullanılmıştır.

Dolmabahçe Sarayı'nda devlet hazinesi hanedan ve saray gelirlerine mahsus Mâbeyn Kapısı yanındaki *Hazine-i Hassa Dairesi*'ne dönüsürken¹, klasik dönemlerin saraya bağlı başmîmarlık kurumunu da içeren *Ebniye-i Hassa* örgütünün yerini, kapının diğer yanında bulunan ve sarayların döşenmesi ile ilgili olan *Mefruşat Dairesi* almıştır². Topkapı Sarayı'nda ayluda gerçekleşen törenler³ Dolmabahçe'de tümüyle Mâbeyn Dairesi salon ve odalarıyla, Muayede Salonu'na taşınmıştır. Her ne kadar Dolmabahçe Sarayı Mâbeyn Dairesi'nde sadrazam ve şeyhülislama oda ayrılmışsa da gerek hükümetin saray yerine Bâb-ı Âli'de toplanması gereksiz orduyu

13

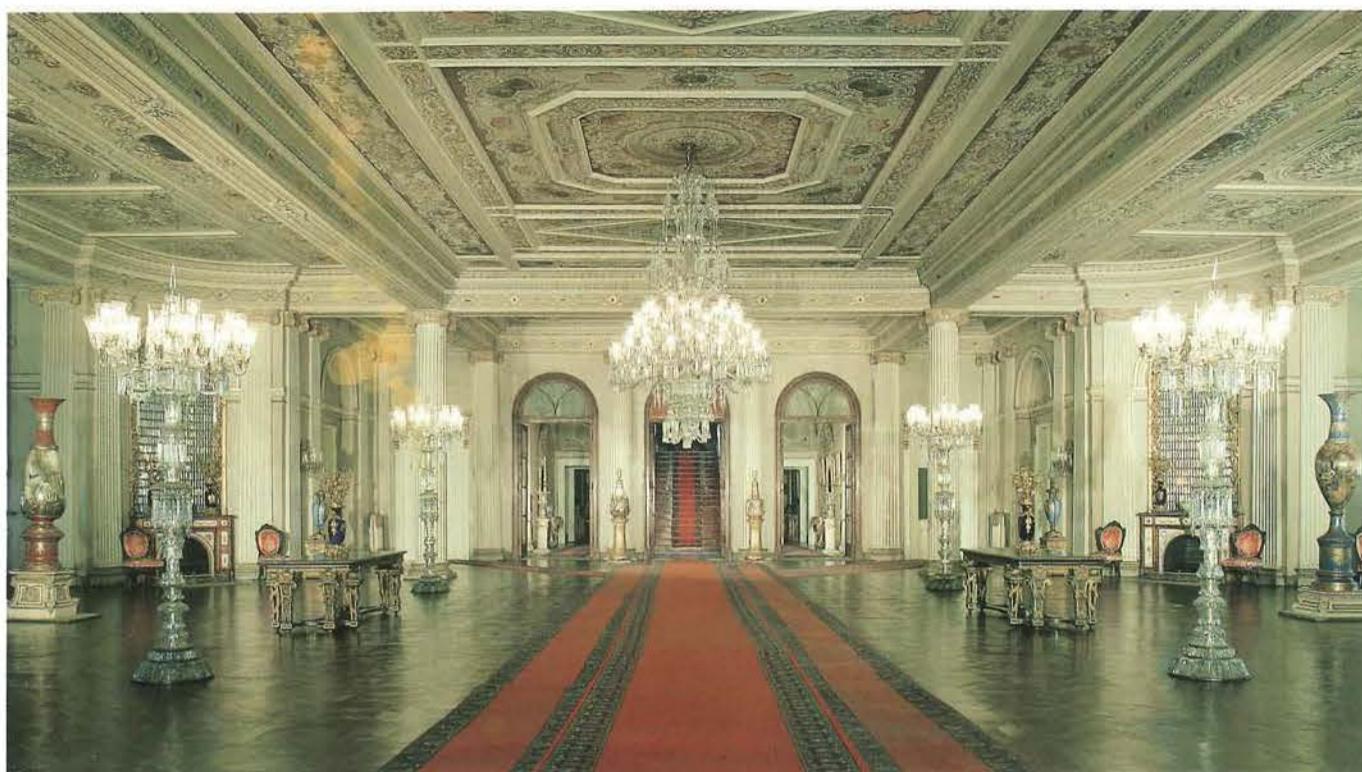
14

14 Kubbealtı'nda Elçi Kabulu
(d'ohsson).

15 Dolmabahçe Sarayı Hazine-i Hassa
Dairesi deniz cephesi.

15

16

16 Dolmabahçe Sarayı Mâbeyn-i Hümâyûnu'na girişini sağlayan Medhal Salon.

maaş dağıtımının saray dışında gerçekleşmesinden, bu odaların artık padişaha yönelik bir işlev taşıdıkları anlaşılmaktadır⁴.

Dolmabahçe Sarayı'nın yükelâya ayrılan odaları, artık tümüyle padişaha bağlı olan Mâbeyn Dairesi'nin, padişahın çağrısına üzerine toplanılan ve huzura kabulün beklentiği odalarıdır⁵. Bu na paralel olarak 19. yüzyılda muhatabı padişah olan elçiler, sadrazam tarafından sarayda kabul edilmemekte, elçi ve devlet ileri gelenlerinin kabulü padişahın yaşadığı ana katın Mâbeyn bölümündeki sofa ve odalarında olmaktadır⁶. Topkapı Sarayı'nın tek katlı klasik düzeninde avlulara ya da yan yana mekânlar serpiştirilen saray hizmetleri, Dolmabahçe Sarayı'nın bodrum dahil üç katlı düzende Mâbeyn ve Harem bölümlerinin alt katlarına alınmış, bu durum sultanat makamı olan ana kattan daha yalnız bir süsleme anlayışıyla da vurgulanmıştır. Ayrıca Topkapı Sarayı Selâmlık bölümlerini büyütten ve devlete yüksek bürokrat yetiştiren Enderûn örgütü kaldırıldığından, saray içi eğitim yalnız hanedana ayrılmış ve bunun dışında eğitim, kent içindeki çağdaş okullara devredilmiştir. Böylece mâbeynci ve kâtipler ile teşrifatçı, yaver, esvapçı gibi saraya ve padişahın resmi kişiliğine bağlı birkaç önemli görevliyi geçmeyen Mâbeyn kadrosu, zemin kattaki odalarına hiyerarşik olarak yerleştirilmişlerdir⁷.

Topkapı Sarayı'nda askeri karakterli bir mülkiye örgütü olarak görülen Enderûn avlusundaki bölümler, padişah ve Enderûn halkı tarafından ortaklaşa paylaşılırken, Tanzimat döneminin saray egemenliğindeki kamu düzenini parçalaması ve hükümete bırakmasıyla, Dolmabahçe Sarayı Mâbeyn Dairesi'nin tümü padişaha ayrılmıştır⁸.

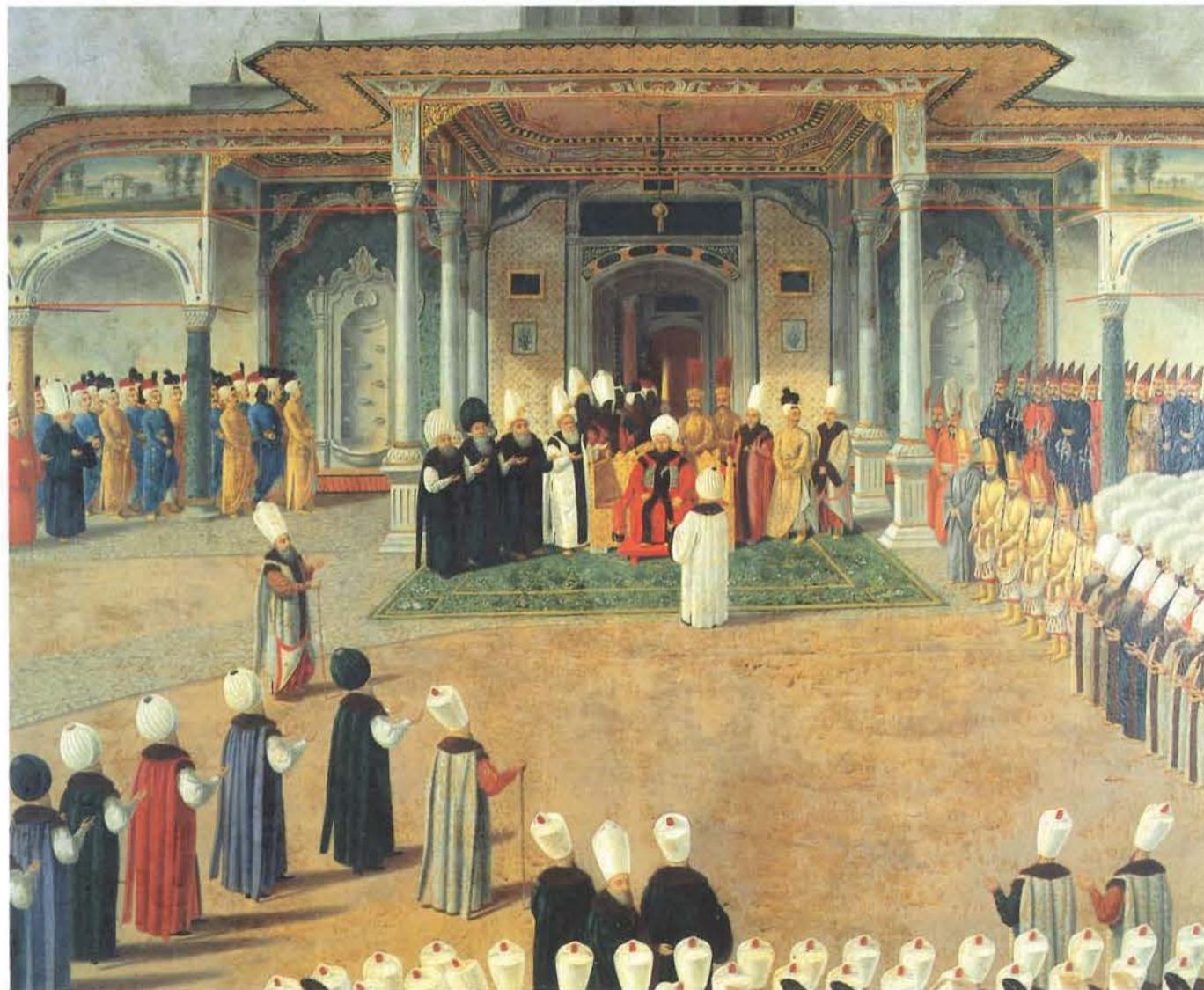
Devlet bürokrasisinin tümüyle dışında yaşayan padişah, çağdaş meşrutî Avrupa krallıklarında olduğu gibi icraattan soyutlanmış, irade yetkisi kesin ve sonsuz olmakla birlikte mâbeyndeği yaşamı, oda ve salonları özel bir törenselliğe indirgenmiştir. Topkapı Sarayı Enderûn avlusundaki padişaha ait taht odası ve resmî kabul mekâni olan *Arz Odası* ile Harem'e bağlantılı ikametgâh olan *Hasoda*, Dolmabahçe Sarayı Mâbeyn Dairesi'nin üst katına taşınarak padişahın bu katta tek başına yaşadığı bir *İç Mâbeyn* bölümü oluşturulmuştur⁹. Arz Odası işlevleri Dolmabahçe Sarayı'nda Süfera Salonu ve elçi kabulüne ayrılan odaların yanısına Veliâh kabulü de, devlet ileri gelenlerinin huzura çıktıığı Somaki Oda ile padişahın kişisel kabullerini yaptığı ve çalıştığı *İç Mâbeyn*'in (Hünkâr Dairesi) odalarına dağılmıştır. Ayrıca yeni bir uygulama olarak bu mekânlardan, yabancı devlet başkanlarının kabulleri ve daha sonra ziyafetler için de kullanılırken "yemek odası" gibi Osmanlı geleneğinde olmayan işlevlere de ayrılmıştır.

17

17 Topkapı Sarayı Arz Odası'nda elçinin huzura kabulu.

18 Topkapı Sarayı Bâb-üs Saâde önünde bayram töreni.

8

19

19 Dolmabahçe Sarayı'nda 19. yüzyıl cam teknolojisinin başyapıtlarından biri olan Kristal Merdiven.

20 Dolmabahçe Sarayı Zülvehçeyn Salonu.

20

Topkapı Sarayı selâmlığında padişahın kişisel yaşamının geçtiği Hasoda ve Sofa-i Hümâyûn alanı, Harem ile bağlantısı ile Dolmabahçe Sarayı'nın İç Mâbeyn (Hünkâr Dairesi) bölümüne taşınmış ve kimi zaman harem halkın da kullandığı Zülvehçeyn Salonu ile de bu bölümün başlangıcı vurgulanmıştır. Gerçekten de, Topkapı Sarayı'nda padişahın yaşadığı bölümleri devlet işlerinin görüldüğü bölümlerden ayıran Bâb-üs Saâde sınırlaması Dolmabahçe Sarayı Zülvehçeyn Salonu'nu Mâbeyn Bölümü'nün resmi kanadı ve merdivenlerinden ayıran görkemli bir zafer takı vurgulamasıyla tekrarlanmıştır¹⁰. İki saray arasındaki paralellik, Topkapı Sarayı'nda selâmlık alanı da olan Enderûn Avlusu'nda Fatih Köşkü ile iç içe hamam uygulamasında da sürdürmektedir. Dolmabahçe Sarayı'nın Hünkâr Dairesi'ndeki *Hünkâr Hamamı* bu sürekliliği yansımaktadır. Ayrıca Topkapı Sarayı'nın klasik bahçeli düzeni içinde padişah dairesini doğrudan Has Bah-

21

çe köşklerine ve kente bağlayan tebdil yolları -ve rampaları-, bu sarayda Hünkar Dairesi altında kalan iki *Binek Salonu*'nun bahçe ve denize açılmasıyla belirtilmiştir. Aynı durum, *Alay Köşkü* işlevli *Camlı Köşk*'ün *Kuşluk Bahçesi*'nden geçen ve İç Mâbeyn'e açılan koridorunda da görülmektedir¹¹.

21 Dolmabahçe Sarayı Hünkar Hamamı.

Harem

Osmanlı sarayında devleti yönetmeye ve Mâbeyn bölümünü oluşturmaya yönelik Osmanlı saray kültürü ile yetiştirilmiş erkeklerden oluşan devşirme kadrolaşmasının benzeri, Harem düzeneinde, *cariye* adı verilen kadınlara uygulanarak padişahın mutlak iradesi altındaki klasik Osmanlı saray harem'i yaratılmıştır.

Osmanlı Sarayı Harem örgütünde gayrimüslim kadınların her dönemde devşirilerek cariye adıyla istihdam edilmesi nedeniyle, tarihsel süreç içinde aşamalı olarak ve sürekli gelişen Topkapı Sarayı Harem Dairesi'nin mimari düzeni net olarak anlaşılmaktadır. Bu örgütlenmeden sonra ki padişahların buyruğunda Harem Ağaları, Dârüssaâde Ağası (Kızlar Ağası), cariyeler, kalfalar, ustalar, haznedarlar, ikballer, gözde, valide sultan ile şehzade-

ler ve hanım sultanlardan oluşan harem halkın hiyerarşik sıralaması anlaşıldığı gibi bu kişilerin sıfatlarını verdikleri dairelerin mimari gelişimi ve aidiyetleri sorunu da büyük ölçüde çözümlenmiştir.

Topkapı Sarayı Harem Dairesi'nin gelişimi ve kurulması, devletin kazandığı boyut ve tarihsel zorlukların sonucu olarak 16. yüzyıllarında tamamlanmıştır. Buna göre, bahçe ve iç mekan düzeni açısından saray içine gizlenerek kurulmuş olan Harem Dairesi, hiyerarşik bir planlamaya öncülük etmiştir. Hiyerarşiyi, padişaha olan yakınlığın oluşturduğu bu düzenlenmede padişaha ait olan daire 15. yüzyıldan başlayarak, Selâmlık'taki Hasoda arkasında, ulaşımı *Altın yol* koridoru ile sağlanan ve son biçimini III. Murad Hasodası ile alan bölümdür. Şehzade daireleri iç içe

olan bu bölüm, Harem'de Selâmlık amacıyla da kullanıldığından *Mâbeyn Dairesi* adını alır. Aynı kurgunun Dolmabahçe Sarayı *İç Mâbeyn (Hünkâr Dairesi)-Harem Koridoru-Harem'deki Hususi Daire* sıralamasında görülmesi, Harem'in tümünde olduğu gibi resmiyette ve mimari seçimde Batılısan hanedanın Harem'de¹² geleneksel hiyerarşik yaşama düzenini bırakmaya yaşımadığını göstermektedir. Bu kurgu, klasik dönemlerde harem halkına cülûs, bayramlaşma ve eğlence törenlerinin yanı sıra, selâmlık işlevine uygun olarak bu işlevi de üstlenen (Kırım Hanزادeleri'nin kabul edildiği) Harem'deki *Hünkâr Sofası*'nın Dolmabahçe Sarayı'nda Mâbeyn ve Harem Daireleri arasına *Muayede Salonu* adı altında taşınmasında da görülmektedir.

- 22 Dolmabahçe Sarayı Harem Koridoru.
23 Topkapı Sarayı Haremi III. Murad Hasodası.
24 Dolmabahçe Sarayı Muayede Salonu dış cephe.
25 Dolmabahçe Sarayı Muayede Salonu iç mekândan görünüş.

23

24

25

26

26 Topkapı Sarayı Hünkar Sofası.

27 Dolmabahçe Sarayı Mavi Salon.

28 Dolmabahçe Sarayı Harem-i
Hümâyûnu'nda Kırmızı Oda.

Strüktürel olarak ve devlet ideali yaratması açısından tek kubbeli, galerili bir resmi kabul salonu olan Harem'e ait Hünkar sofası Dolmabahçe Sarayı Muayede Salonu'nda, iktidarın meşrutî bir karakter kazanması ve sarayın yoğunlaşan dış ilişkileri nedeniyle boyut ve işlev yönünden değişik bir biçimde tasarlanmıştır. Tümüyle resmi işlevler için Mâbeyn'e tahsis edilen bu salon, anitsal ölçüler ve süslemesiyle çağdaş Batı saraylarının törensel taht salonu anlamındadır. Topkapı Sarayı'nda avlularda ya da Arz Odası gibi kapalı mekânlarda gerçekleştirilen cülüs ve bayramlaşma gibi devlet törenleri, bu sarayda Muayede Salonu'nda yapılmış, önemli tarihsel olayların kutlaması ve yerli, yabancı yetkilere padişahlar huzurunda ziyafetler ya da resepsi-

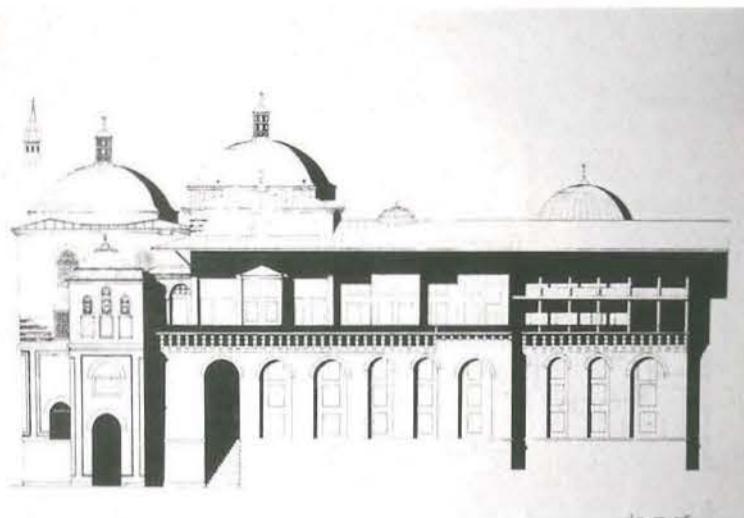
27

28

yonlarının verilmesi için kullanılmıştır. Harem halkı ise bu törenleri, salonun yanındaki Harem Koridoru'ndan izlemiştir. Bu Harem dışı işlevine karşılık Muayede Salonu, anitsal kemerlerle taşınan geleneksel Osmanlı mimari strüktürü ve galerileriyle, Topkapı Sarayı Hünkâr Sofası'nın bir tekrarıdır.

Bu durumda Dolmabahçe Sarayı Harem'inde padişahta ait bölümün sofası konumunda olan *Mavi Salon*, harem halkıyla yapılan tören ve eğlencelerin gerçekleştirildiği, Padişah Dairesi'ni Valide Sultan ve Kadınefendi dairelerine bağlayan bir mekân anlamına taşımaktadır. Osmanlı sarayında *kraliçe* yetkili Valide Sultan'ın, padişah dairesinin yanındaki hiyerarşik konumu ve harem'in tek otoritesi olması, gerek Topkapı gerekse Dolmabahçe Sarayı'nda Valide Sultan Dairesi'nin Padişah Dairesi'yle yan yana, özel sofası ve hamamıyla birlikte bahçe-taşlık ve deniz cephesindeki odalarıyla her açıdan tımlenmiş bir daire olmasını gerektirmektedir. Ancak her iki örnekte de Harem'in ortasına yerleştirilen Valide Sultan Dairesi, Padişah Dairesi'yle hemen hemen aynı tasarıma sahip olmakla birlikte daha yalın ve küçük tutulmuştur. Dolmabahçe Sarayı Valide Sultan Dairesi'nin sofası (Pembe Salon), mekân bütünlüğü açısından Topkapı Sarayı'ndaki sofaya göre daha büyük ve eklemsizdir. Ne var ki, bu sofa çevresindeki mekânların merdiven ve koridorlarla altil-üstlü girift bir hizmet anlayışına göre düzenlenmesi ve diğer dairelerle olan ilişkisi Topkapı Sarayı'ndaki gibidir ve bu da geleneksel Harem yaşamının simgesi olan Valide Sultan için doğaldır.

29

29 Topkapı Sarayı Harem Hünkâr ve Valide Sultan Daireleri cephe restitüsüyonu (G. Tanyeli).

30 Dolmabahçe Sarayı Pembe Salon (Valide Sultan Salonu).

30

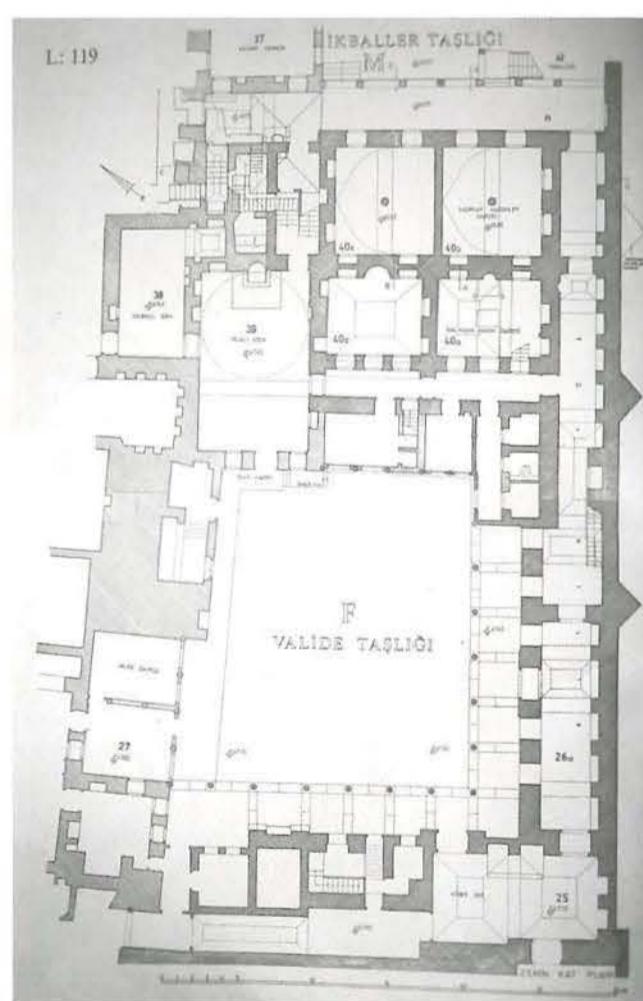

31

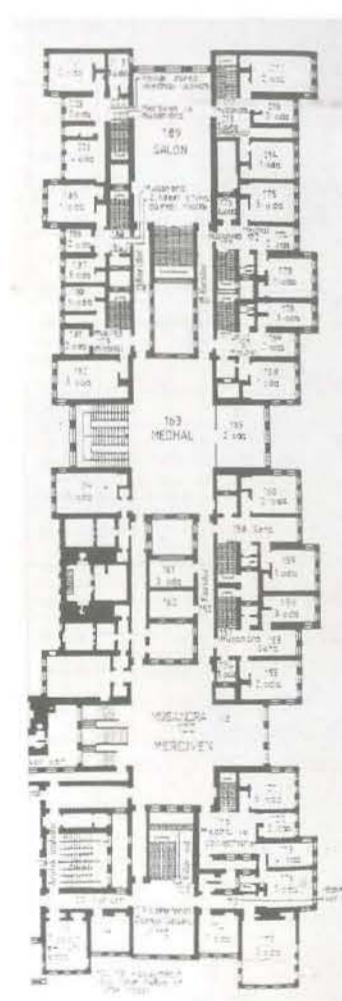
31 Topkapı Sarayı Harem Başhaseki
Dairesi.

32 Topkapı Sarayı Harem Başhaseki
Dairesi Valide Taşlığı planı.

33 Dolmabahçe Sarayı Kadınefendiler
Dairesi planı (Daire-i Hümâyûn).

32

33

Bundan sonra her iki saray hareminde sultanat ve cephe hiyerarşisinin son halkasını *Başkadın Efendi Dairesi* oluşturmaktadır. Valide Sultan adayı olan bu kadına ayrılan bölüm, Padişah Dairesi'yle doğrudan bağlantılıdır. Topkapı Sarayı'nda yaklaşık olarak yüz yıl süren harem örgütlenmesi nedeniyle, önceleri Padişah Dairesi arkasında ve manzaraya açık olan *Baş Haseki Dairesi*, daha sonraki yapılaşma ile geriye itilmişse de, Valide Sultan'ı dışlayan konumıyla padişahın kendi ailesinin harem içinde kapalı bir birim oluşturduğunu göstermektedir. Dolmabahçe Sarayı'nın üç katlı ve simetrik şemasında hem cephe'den faydalanan hem de *Kadın Efendiler Dairesi*'nin en zengin köşesi olan Başkadın Efendi Dairesi ile Padişah Dairesi arasında büyük bir Valide Sultan Dairesi olmakla birlikte bu iki dairenin gizli bir *Hünkâr Musandrası* ile dolaysız bağlantısı dikkat çekicidir¹³. Ayrıca anıltardan, Topkapı Sarayı'nda harem halkın ve şehzade'lere hanım sultanların *Meşkhanе* olarak kullandıkları ve Padişah Dairesi'ni, Başkadın ve *Şehzadegân Dairesi*'ne bağlayan Ocaklı Sofa'nın işlevi, Dolmabahçe Sarayı Harem'i'nde zemin kata verilmiştir.

Topkapı Sarayı'nda diğer kadınefendilere ayrılan dairelerin Valide Sultan Dairesi yanında, cephe köşesinde bulunan ve her açıdan kendi içinde yeterli daireleri içeren hamamlı *Kadınefendiler-Cariyeler Taşlığı*'nda yer alması Dolmabahçe Sarayı Harem Dairesi'nin arka kanadını oluşturan Kadınefendiler Bölümü için de geçerlidir¹⁴.

34 Topkapı Sarayı İkbal Kadınefendi Daireleri.

35 Dolmabahçe Sarayı Kadınefendiler (Cariyeler) Dairesi cephe görünüşü.

34

35

Geleneksel Osmanlı yaşamının bir özelliği de üst katın mekân sahibi, alt katın cariye ve hızmetli sınıfı tarafından kullanılan düşey bölümlü bir konut düzeneğine sahip olmasıdır. Bu sistem Dolmabahçe Sarayı Harem Bölümü'nde de uygulanmıştır¹⁵. Bu ayrılm, Mâbeyn'de olduğu gibi burada da alt kat süslemesinin üst kata oranla yalnız tutulmasıyla vurgulanmıştır. Padişahla ilişkiye giren ve aşamalı olarak kadınefendiliğe yükseldiği için kendisine ayrı bir daire ve kadro verilen bir harem kadınının soyut ve kapalı yaşantısı, her iki sarayda da, Kadınefendi Daireleri'nin yanyana ve kompartimanlar biçiminde düzenlenmiş, aynı planı tekrarlayan yapı bloklarına yerleştirilmesini gerektirmiştir¹⁶. Padişah ve Valide Sultan daireleri dışında, kendilerine ayrılan dairelerde hamamları bulunan bu kadınlar, Topkapı Sarayı Kadınefendiler Taşlığı'nda olduğu gibi Dolmabahçe Sarayı'nda da, kadınefendilerin tümü için ayrılan Çifte Hamamlar'da yıkamaktadırlar.

36

36 Topkapı Sarayı Haremi Valide Taşlığı.

37 Dolmabahçe Sarayı Harem Bahçesi.

38 Dolmabahçe Sarayı Gedikli Cariyeler Dairesi.

Bu ayrıcalığa karşılık, kadınların kendi yaşantlarında standart mekânlarda yaşamaları, bodrum ve musandırılarda acemi takımının koğuş düzeneğinde oturması, üst düzey cariye ve kalfaların kadınefendi dairelerine tahsis edilmesi ve bu kalfaların ağır yönetim işleri dışında nöbet tutma zorunlulukları (giderek kadınefendilerin padişahla birlikte olmaları bile nöbet sistemine bağlıdır); disiplinli klasik bir yaşamın sürdürülüğü Harem'de yaşananların Batı saraylarındaki kaprisli yaşam sahip olmadıklarını göstermektedir.

Topkapı Sarayı Harem'i'nde hanedanı oluşturan Padişah, Valide Sultan, Kadınefendiler ve Şehzadegân dairelerinin, bu dairelere hizmet verenlerin yaşadığı cariye koğuşlarını altyapılarında içermesiyle oluşan bütünlük dışında kalan ve Harem'in kara tarafında, ön bölümdeki hanedan ikâmetgâhlarından Valide ve Kadınefendi taşıklarıyla ayrılan Gedikli, Kalfa ve Ustalar'ın daireleri; ilişkilerinden dolayı Harem girişine ve Kızlarağı Dairesi'ne yakın bölgelerde toplanmışlardır¹⁷. Mevkisine göre kimi özel odaları içermesi dışında hanedan dışı olduğundan geleneksel koğuş düzeneğinde yaşayan bu kadronun daireleri, Topkapı Sarayı Harem'i'nde yapılmanın klasik niteliği nedeniyle Harem bütünlüğüne kaynaştırılmıştır.

37

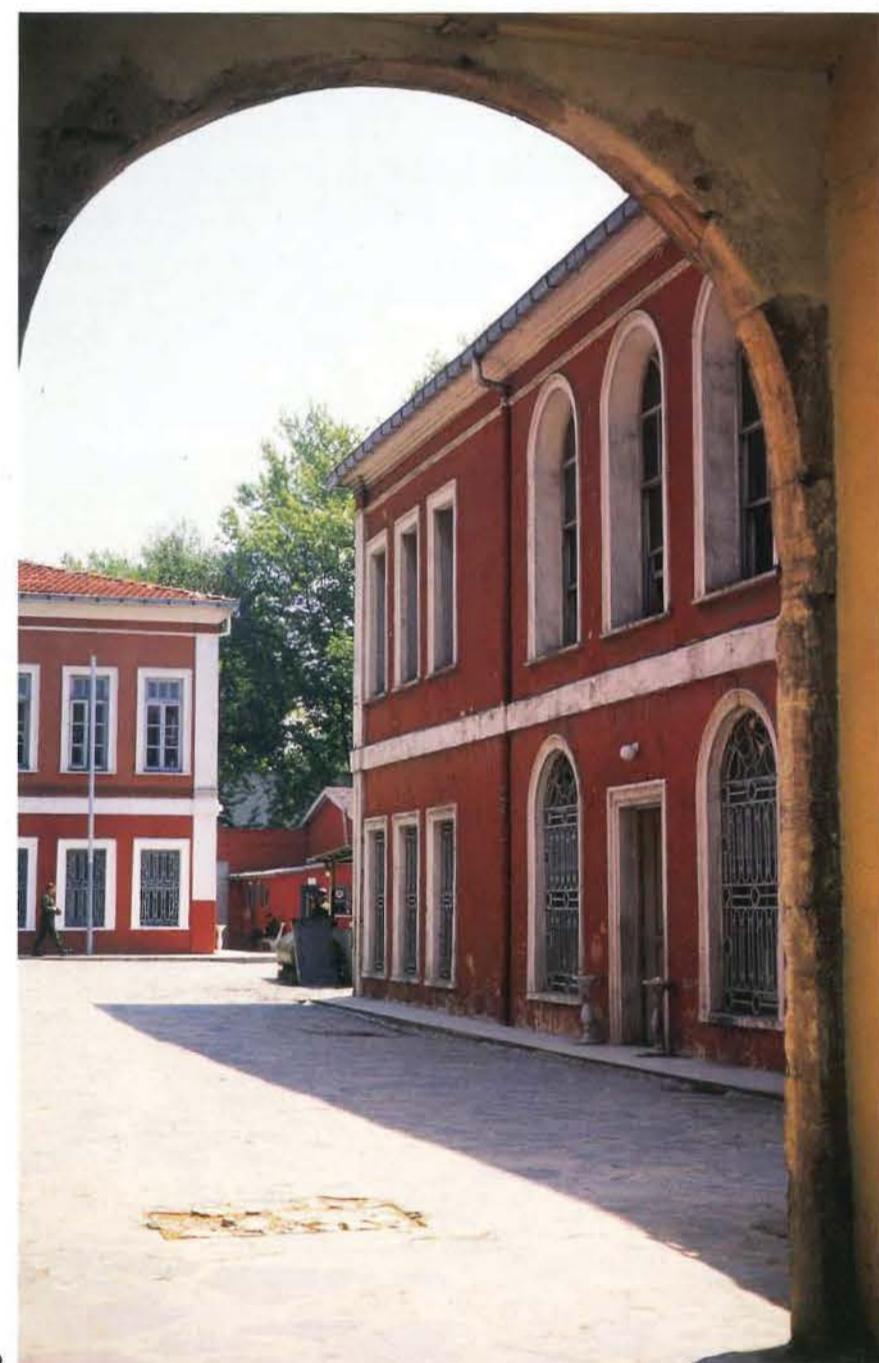
38

Hanedanın yaşamının geçtiği görkemli cephe yapılarından işlevleri gereği geri planda kalan, ancak düzeni denetim altında tutabilecek konumda olan bu daireler, Dolmabahçe Sarayı'nın tek elden çıkışlı düzenli ve modern planına iki biçimde dağılmıştır: Dolmabahçe Sarayı Harem Dairesi'nde bodrum kattan yer yer musandıraya kadar dört kat biçiminde gelişen Padişah, Valide Sultan ve Kadinefendi dairelerinde; Topkapı Sarayı Harem'i'nin geniş bir alanı kaplayan avlulu klasik şemasının aksine, tek parça, kapalı, sofalarla bağlanan yapısına entegre edilmesinin

yarattığı bir alan tasarrufu, fakat mekân fazlalığı vardır¹⁸. Kadinefendilerin dairelerine hiyerarşik olarak atanmış cariye ve kalfalar, bu katta, bendeleri oldukları kadınlar hizmet etmektedirler¹⁹. Topkapı Sarayı Harem'i'nde tüm altyapıları dolduran *Cariye Koğuşları* Dolmabahçe Sarayı'nda, acemilerin yaşadığı bodrum ve musandır katlarına, cariye ve kalfaların kaldığı daire alt katlarına dönüştürülmüştür. Ana kattan hanedana katılmış kadın ve çocukların yaşadığı²⁰ bu küçümsenmeyecek bir istihdam sağlayan mekân yeterliliği, aynı planın dört katta da tekrarlanmasıyla sağlanmıştır. Sürekli bağlı bulundukları hanedan fertleriyle yaşamak durumunda olan bu kadro dışında kalan ve Harem'in kadın yöneticileri olarak doğrudan padişah ile valide sultana bağlı Haznedar Ustalar, Hünkâr Kalfaları ve Gedikli Cariyeler'in ise, (Topkapı Sarayı Harem'i'nde Valide Taşlığı gibi ayrı bir bölüm olan) Dolmabahçe Sarayı Harem bahçesi gerisinde bulunan Gedikli Cariyeler Dairesi'nde yaşadıkları düşünülebilir²¹. *Yeni Daire* olarak adlandırılsa bile, neo-klasik cepheleri, işlevi ve amillara göre en geç Sultan Abdülaziz Dönemi'ne tarihleyebileceğimiz bu yapı, Kızlarağı Dairesi, Harem Kapısı ve Harem Dairesi arasındaki konumıyla Topkapı Sarayı geleneğine uymaktadır. Ancak Topkapı'daki gibi, nöbetçi ustalar ve kalfaların geçici olarak esas Harem bölümünde kaldıkları odalar, kimi döşeme ayrıntılıyla Dolmabahçe Sarayı'nda da bulunmaktadır²².

Harem'in cümle kapısı (Valide Kapısı) çevresine yerleştirilen Kızlarağı ve Agavat Daireleri, her iki sarayda da cinsiyet ayrimı ve harem güvenliği nedeniyle hanedan ve cariyelerin yaşadığı Harem kitlesinin dışın-

da bulunmaktadır²³. Veliahd ve şehzadelerin denetimini, eğitimini ve sorumluluğunu üstlenen Kızlarağı'nın dairesi, Topkapı Sarayı'nda, padişah dairesiyle iç içe geniş bir yapılar bütünü oluşturan *Şehzadegân Dairesi*'ne uzak da olsa *Altınyol* koridoruyla dolaysız bağlantılıdır. Aynı kurgu, Dolmabahçe Sarayı'nda kuyuda, kişiliği ve kimliği 19. yüzyılda tescil edilen veliaht için yapılmış Veliaht Dairesi ve gerisindeki Kızlarağı Dairesi'nde de görülmektedir. Veliaht Dairesi'nin sarayda padişah için ayrılan bölgelere olan uzaklı, bu dönemde şehzadeler açısından bir

39

39 Dolmabahçe Sarayı Kızlarağı Dairesi.

özgürlik göstergesidir. Öyle ki, 19. yüzyıl veliahtlarının kent içinde ilk kez sahip oldukları köşk ve çiftlikleri vardır. Ne var ki, veliahtların ve şehzadelerin bu resmî nitelik taşıyan dairesi, Kızlarağı yönetiminde birçok ağa ve musahib ile denetim altına alınmıştır.

Harem'in bu dışardan başlangıç, içerdense son bölümünde, Kızlarağı'na bağımsız bir yapı verilmesine karşılık, bu yapının son derece yalın ve Harem kitlesine uzak olusunun yanısıra, Harımağaları ve Musahiban dairelerinin önünde bu dairelerle dolaylı ilişkisi²⁴, önceki dönemlerde Harem ile işbirliğine girerek padişahın arkasında devleti yöneten Kızlarağı figürünün, Tanzimat'la birlikte görevi Harem ile sınırlı bir üst düzey saray yöneticisi konumuna getirildiğini göstermektedir.

40

Sonuç

Dolmabahçe Sarayı'nda hanedan yaşamının Valide Sultan'ı da kapsayacak biçimde tam teşekküllü olarak yaşadığı tek dönem; 1861-1876 yılları arasındaki Sultan Abdülaziz ve Pertevniyal Valide Sultan dönemidir²⁵. Özellikle Harem'de mekânların gerçek sahipleri tarafından tam kadro kullanılması açısından çok önemli olan bu kısa dönemden sonra Saray, V. Murad'ın bir-iki aylık kısa saltanatı ve II. Abdülhamid'in Yıldız Sarayı'na yerleşmesiyle uzun süre kullanılmaz olmuş, bu dönemde saray, kadro dışı kalmış görevlilerin yaşamına sahne olmuştur. Dolmabahçe Sarayı'nı sürekli olarak son kullanan padişah V. Mehmed'dir. Yaşı bir padişah olan Sultan Reşad'ın annesi, oğlunun saltanatına yetişemediği gibi, saray gelirlerinin Meclis-i Mebusan karar-

40 Dolmabahçe Sarayı Veliaht Dairesi.

larına bağlılığı ve özellikle saray kadrosunda büyük kısıntılara gidildiği bu dönemde geleneksel yaşıntı için açıklayıcı olmaktan uzaktır²⁶. Sultan Reşad döneminde, II. Abdülhamid'in saltanatında 32 yıl kullanılmayan bu sarayın onarımı ve yeniden döşenmesi gerekmış, bu iş için dönemin sermimarı Vedat Bey görevlendirilmiştir²⁷.

Dolmabahçe Sarayı'nın sultanat makamı olarak sürekli kullanılmayışi, bir dönemde ve aynı çatı altında yapılmış olan bu sarayın mekânlarının çeşitli kullanımlar nedeniyle tanınmasını engellemiştir. Sultan Abdülaziz'den sonra boş kalan saray, V. Mehmed'in sultanatına geçince, paşâşının az sayıda kadrosundan oluşan saray örgütü tüm sarayı tam anlamıyla kullanamamıştır. Halife Abdülmecid döneminde ise, onun çocuklarının ve resim atölyesinin adını veren birkaç odanın, mekân dağılımı sorununu daha da karmaşıklaştırdığı görülmektedir (1924 yılı saptamlarını içeren oda ve eşya listesi).

Bu çalışmamızda, Sultan Abdülmecid ve Sultan Abdülaziz dönemlerinde Osmanlı saray kadrosunun ikametgâhi olarak Tanzimat yönetiminin öngördüğü hedeflerin Dolmabahçe Sarayıörneğiyle saray mimarlığında oluşturduğu değişiklikler ve dokunmadığı geleneksel mekânların kimlikleri ve kullanımı incelenmeye çalışılmıştır. Osmanlı saray kültürünün mekânsal ve estetik olarak dönüşümü; Topkapı Sarayı sonrası dönem için araştırılması gereken bir konudur.

41. Dolmabahçe Sarayı üst örtüsü.

41

Osmanlı yaşamında, Batılılaşsa da Batı'da olduğu gibi, işlevsel odaların, döşeme ayrıntılarıyla kalıcı bir biçimde belirlenmemesi, geleneksel çok işlevli oda kullanımının bu sarayda da sürmesi, tarihten uzaklaşıkça Dolmabahçe Sarayı'nın kimlik sorununu büyütmektedir. Bu klasik standart kullanıma katkıda bulunan standart Avrupa mobilyasının genellikle tek tip döşeme unsuru olarak kullanılmasının yanı sıra, mobilyanın özgün görünümü veremeyecek biçimde yer değiştirmesi de diğer bir sorundur. Yirmi yıl kadar ve Valide Sultan'ı da içerecek biçimde tam kadrosuyla kullanılan, üstelik bu discipline göre yapılan sarayda Sultan Reşad ve Halife Abdülmecid dönemleri; saray kadro ve yaşamındaki geleneğe uymayan kişisel farklılıklar nedeniyle -ardından oda listeleri ve değerli anılar bırakmasına rağmen- mekân kullanımı açısından geleneksel kuralar örnekleyici değildir. Bizim için bu dönemler, mekânlar hakkında ipucu ve kaynak veren, ancak mekânların daha önce nasıl kullanıldıkları kuşkusuz uyandıran dönemlerdir. Buna karşılık son üç yöneticinin dönemi, Dolmabahçe Sarayı kültürü ve çağdaş değişiklikleri göstermesi açısından önemlidir.

Diş dünyaya açık -bir erkekler alanı- olduğundan, Topkapı Sarayı'ndan bu yana tüm Osmanlı saraylarında yönetim ve devlet sergilemesinin gerçekleştiği Selâmlık-Mâbeyn Dairesi, tarih boyunca kaynak bırakmış, devlet mekanızmasının işlediği, mekânları belirli saray bölümleridir. Bu açıdan Dolmabahçe Sarayı'nın aşamalı mekân sıralamasında bu bölümün tanımlaması konusunda belli gelenek ve Tanzimat yönetiminin kazandırdığı yenilikleri yansıtması dışında bir kimlik sorunu yoktur.

Ne var ki, padişahta ait Hasoda İşlevli İç Mâbeyn bölümünden başlayan Harem Dairesi; Mâbeyn'in aksine, Topkapı Sarayı'ndan bu yana padişah ve ailesinin İslâmî yaşıntı içinde kutsallık kazanmış mahremiyetini içeren mekânlar olduğundan, tarihte bilinçli olarak gizlenen bu bölüm az kaynak bırakmıştır.

DİPNOTLAR

1 Hurşit Paşa, S.1, s. 33, "Saraya bir başyaver odası, bir de yaverlere mahsus oda vardı. Evvelce Sultan Mecid zamanında yaverler, sarayın dışındaki Hazine-i Hassa nezareti dairelerinde kalırlardı. Fakat Meşrutiyet'ten sonra teşkilat karıştı. Başyaverle diğer yaverler aynı odada kalmaya başladılar. Yeniden Hazine-i Hassa nezareti dairelerine nakletmemizin müناسip olacağını söyledim. Ama padişah (Reşad) uygun görmedi." Bu tanımdan, Hazine-i Hassa nezareti dairesinin, yaverleri de içeren Serasker Dairesi olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır.

2 A. F. Türkgedi, *Görüp İştiriklerim*, Ankara 1984, s.117, (I. Dünya Savaşı) Eskişehir'e yollanan Mefruşat Müdü. orada padişah için ikâmetler tedarik etti. Hazine-i Hümâyûn'un değerli eşyaları da sandıklarla Konya'ya gönderildi.

3 A. F. Türkgedi, *a. g. e.*, s. 110, Dolmabahçe Sarayı'nda alt kattaki büyük sofada müzik dinlerdik (1 No'lu Medhal Salon), s. 60, Zat-ı Şâhâne yanında şeyhülislâm bulunduğu halde alt katta bahçeye nazır bir odadan bu nutukları istimal etti. s. 62, Sarayda alt katta kara tarafındaki salonda meclis inikad eyledi. (3 No'lu Vükela Odası). s. 63, Deniz tarafındaki salonda sofralar kurularak huzzara akşam taamı verildi.. s. 67, Kendisini Sadaret Odası'na davet ettim. (6 No'lu oda)

4 Halit Ziya Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi*, İstanbul, 1965

5 Halit Ziya Uşaklıgil, *a. g. e.*, s. 135, Evvela alt katta girişin sol tarafındaki büyük salonda bir bekleme müddeti geçirirler.. (3 No'lu oda) A. F. Türkgedi, *a. g. e.*, s. 148. Başmâbeyinci ile kara tarafındaki Vükclâ Odası'nda otururken Enver Paşa huzurdan sonra Büyük Binek'ten otomobiline binerek odanın önünden geçiyordu.

6 Halit Ziya Uşaklıgil, *a. g. e.*, s. 262, Sefirler Dolmabahçe'nin yukarı katındaki Merasim Salonu'nun ön tarafında terasında hünkârın zırhlidan çıkışını seyir için toplanmışlardı (26 No'lu Süfera Salonu. Yan balkon).

7 Hurşit Paşa, *a. g. e.*, Sayı: 3, s. 25, Hurşit Paşa'nın Saray-i Hümâyûn nizamnamesi Başmâbeyinci, seryaver, başkâtip, II. mâbeyinci, üç yaver, emir-i ahur, sertabib, üç tabib, üç kâtip saray erkânını oluşturur.

8 Başmâbeyinci Lütfi Bey, *Osmanlı Sarayının Son Günleri*, İstanbul, 1970, s. 24, Padişah Hünkâr Dairesi denilen alt kat takı bir salonda idi. Burasının bir kısmı mâbeyn görevlilerinin dairesi imiş. Sultan (Reşad) Hünkâr Dairesi'nin bütünü mâbeyn memurlarına terk etti. Şehsuvaroğlu, H., *Tarihi Odalar*, İstanbul, 1954, s. 166, (Süfera Salonu'nda) yabancı

hükümdarlara resmi kabuller yapılmıştır. Uşaklıgil, H. Z., *a. g. e.*, s. 193, Bulgarlara kadın-erkek karışık yüz kişiden fazla Zülvehçeyn'de bir ziyafet verildi. Sonra Süfera Salonu'nda sohbet edildi.

9 Halit Ziya Uşaklıgil, *a. g. e.*, s. 135. Sarayın Zülvehçeyn denilen geniş sofاسından ötede, İç Mâbeyn'de denize bakan geniş bir oda (44 No'lu Beyaz Oda) ile bunun dışındaki sofada (43 No'lu Halife Abdülmecid Efendi Kütüphanesi) nöbet tutan iki-üç bendegân ile bir sükünet ömrü gibi idi.

10 Halit Ziya Uşaklıgil, *a. g. e.*, s. 101. Mizîka-i Hümâyûn Gümüşsuyu Kişişi'nda otururdu. Bu kışadan gelen Hademe-i Hümâyûn, Zülvehçeyn sofاسının dışında nöbet tutardı. s. 155, (Hünkar Dairesi) Zülvehçeyn sofاسından ötede, İç Mâbeyn'de denize bakan geniş oda ile dışındaki sofada (44 No'lu Beyaz Oda), 43 No'lu nöbet sofasi) nöbet tutan iki-üç bendegân vardır.

11 Halit Ziya Uşaklıgil, *a. g. e.*, s. 5. Camlı Köşk diye uzaktan başımı kaldirıkça görüp tanıldığım bu garip bina yamasi (...) Koltuk Kapısı diye tanındığımı sonradan öğrendiğim giriş yeri (...) saklanmış gibiydi.. s. 6, Duvarlarından rutubet sızan, altından-üstünden türlü karışık kokularıyla midemi bulandırın, yarı karanlık yolda ilerlerken.. birden sağ tarafımızda.. bir bahçe başlangıçına çıkmış.. (Camlı Köşk koridoru, Koltuk Kapı ve Mâbeyn'de Hünkar'ın Kuşluk Bahçesi)

12 Yaşayışlarından, padişahların sarayın her bölümünü rahatça girip çıktıkları, belli köşk ya da odalarda belli kişilerle görüşüştükleri ya da törenlerin yapıldığı, Mâbeyn'de çalışan maiyetlerinden ayrılmadıkları ve kimi zaman da yatak, hamam, giyinme ve yemek gibi işlevleri Harem'de olduğu kadar Mâbeyn'de de gerçekleştirdikleri anlaşılmaktadır ki bu tür bir yaşayış tüm Osmanlı Dönemi'nde sürmüştür. Topkapı Sarayı'nda bu işlevler, aynı tür dekorlu ve aynı mekânlarda olurken geç dönem saraylarında her bir işlevde bir köşk ya da oda ayrılmıştır.

13 Leyla Saz, *Harem'in İçyüzü*, İstanbul, 1974, s. 93. "Bir akşam yemekten sonra haremlerinden birini ziyaret etmek isteyen Abdülmecid (...) sofayı geçip odaya yaklaşınca saz sesleri işitir.. Biraz durduktan sonra kapı, arkasındaki nöbetçiye açılır.. Şarkı söyleyen meğer Sultan Mecid'in genç haremî imi. Kapı yine kapanıp o gece fevkâlâde eğlence ile geçer." Bu anlatımdan, Padişah'ın kimseye görünmeden Kadinefendiler Dairesi'ne gitmesi, ancak sofa ve odaların olduğu kalabalık dairelerden değil, fakat Hünkar Musandras gibi gizli bir geçitten geçmesini gerektirir.

14 Safiye Ünûvar, *Saray Hatıralarım*, İstanbul, 1964, s. 60. "Daire-i Hümâyûn'dan (Kadinefendi Dairesi) Padişah Dairesi'ne gitmek için Haznedar Kalfaların biri elinde fener ile davet eder. (Elektrik tesisi yapıldıktan sonra bu yöntem kalkın) Sarayın içinde kadinefendiler yazın manto, kışın kürk giyerlerdi." Bu anlatımdan, iki daire arasındaki uzaklık belirtmektedir.

15 Safiye Ünûvar, *a. g. e.*, s. 61. Kadinefendiler'in tablacıları, haremagaçları, baltacıları, cariyeleri vardır. Cariyelerin reisleri aynı zamanda daire kalfasıdır. s. 63, Kadinefendiler'in cariyeleri iki ekip halinde perşembeleri nöbet değiştirirler. İkişisi kilverci, ikisi aş nöbetçisi, ikisi hususi hizmette. Bulaşıkları kilverci muavini yıkardı. Bunlara acemi denirdi. Yeni doğan çocuklara dışardan stit nine (taya) getirildi. Şehzadeler biraz büyüğünde selâmlıkta ders alırlardı.

16 Halit Ziya Uşaklıgil, *a. g. e.*, s. 42, Yakınları denirken, kendisine evlât vermiş olan karlarını ve onların çocuklarını düşünmemelidir. Bunlar aksine yakın olmaktan ziade uzak idiler ve onun içindir ki kendilerine asıl Harem-i Hümâyûn kışından başlayarak cadde tarafına doğru sıralanan ve dışın görünmeye her biri ayrı bir saray hükümdende muhtelif daireler tahsis edilecekti. Bunlar da derhal tamir ve temizlenmiş oldu.

17 M. Eyüboğlu Anhegger, *Padişahın Evi Harem*, İstanbul, 1984, s. 26. Acemi, cariye, gedikli, kalfa ve usta sıfatları bunlar yetiştirilirken edinilebilecek mertebelelerdir. En yüksek mertebe Hazinedar Ustâlığı, Gedikli Kalfâlığı, Valide Sultan Kethüdâlılığı'dır. s. 52, Hazinedar Ustalar, Harem mekânlarına dolaysız iletişim sağlayan yerlerde yaşarları (Topkapı Sarayı).

18 Th. Gautier, *İstanbul*, İstanbul, 1972, s. 266. 1852 yılında saray inşa edilirken gezen yazar; "Sarayın genel düzeni çok sade, bir sıra üstüne dizili odaların kapıları geniş koridora açılır, sarayın haremî bu plan tüstüne düzenli. Her kadının dairesi, manastırda mabetlerin hücreleri gibi, tek bir kapıdan o geniş koridora açılır. Koridorun iki ucunda bir haremagaşı ya da bir bostancı postası nöbet tutabilir. Sanılacağından çok fazla, manastırda ya da bir kız yatalı okuluna benzeyen bu daireye, eşinden geçen şöyledir. Gizli, görünmez güzellik yıldızları, dışında parlamanan burada sönekler; ama sahipleri olan padişahın gözü belki bir tek dakika onlara dikkilecek ve onlara yetecektir."

19 Osmanlı Saray Haremî'nde hizmet eden cariyelerin ayrı bir örgütü ve binası yoktur. Bunlar, yüksek düzeyli usta ve kalfaların denetiminde, ayrı kadrolar biçiminde padişah, valide sultan, kadinefendi, şehzade ve hanım sultanlar ile ustaların özel dairelerine atanarak bu dairelerin içinde ve genellikle alt katlarda yaşarlardı. Buna göre, Sultan Abdülmecid ve Abdülaziz dönemlerinde Harem kadrosu şöyledir: (Bu listede, evlenmiş hanım sultan saraylarına padişah sarayıdan tassis edilen kadro da vardır) Çağatay Uluçay, *Harem II*, Ankara, 1971, s. 20-21, Abdülmecid Dönemi: Hazinedarlar 11, mansıbı 2, I. sınıf 8, II. sınıf 7, III. sınıf 50, IV. sınıf 177, kilverci kalfalar 11, külhanda çalışan cariyeler 6, hastahanede bulunan 14, Aziz Efendi Dairesi'nde 58, Murad Efendi Dairesi'nde 42, Abdülhamid Dairesi'nde 34, Reşad Efendi Da-

iresi'nde 24, Kemaleddin Efendi Dairesi'nde 22, Burhaneddin Efendi Dairesi'nde 10, Nuriddin Efendi Dairesi'nde 20, Behice Sultan Dairesi'nde 23, Seniha Sultan Dairesi'nde 17, Mediha Sultan Dairesi'nde 6, Naile Sultan Dairesi'nde 12, baş Kadın Dairesi'nde 16, İlkinci Kadın Dairesi'nde 13, Üçüncü Kadın Dairesi'nde 11, Dördüncü Kadın Dairesi'nde 17, V. Kadın Dairesi'nde 12, Baş İkbâl Dairesi'nde 16, İlkinci İkbâl Dairesi'nde 15, Üçüncü İkbâl Dairesi'nde 13, Dördüncü İkbâl Dairesi'nde 7, Valide Sultan Dairesi'nde 17 cariye vardı. Bunların sayısı 688'i buluyordu. Abdülaziz Dönemi: Haznedarlar 11, birinci sınıf 8, ikinci sınıf 7, üçüncü sınıf 50, dördüncü sınıf 214, kilerci kalfalar 11, külhanda 3, hasta-hanede 10, Valide Sultan Dairesi'nde 43, Yusuf İzzeddin Efendi Dairesi'nde 27, Baş Kadın Dairesi'nde 5, İlkinci Kadın Dairesi'nde 3, Üçüncü Kadın Dairesi'nde 3, Murad Efendi Dairesi'nde 47, Hamid Efendi Dairesi'nde 47, Reşad Efendi Dairesi'nde 40, Kemaleddin Efendi Dairesi'nde 26, Burhaneddin Efendi Dairesi'nde 20, Nuriddin Efendi Dairesi'nde 20, Süleyman Efendi Dairesi'nde 8, Vahdeddin Efendi Dairesi'nde 5, Behice Sultan Dairesi'nde 25, Seniha Sultan Dairesi'nde 25, Mediha Sultan Dairesi'nde 8, Naile Sultan Dairesi'nde 15, Baş Kadın Dairesi'nde 15, İlkinci Kadın Dairesi'nde 15, Üçüncü Kadın Dairesi'nde 15, Dördüncü Kadın Dairesi'nde 23, Beşinci Kadın dairesi'nde 12, Baş İkbâl Dairesi'nde 16, İlkinci İkbâl Dairesi'nde 15, Üçüncü İkbâl Dairesi'nde 15, Dördüncü İkbâl Dairesi'nde 8 cariye vardı. Sayıları 809 idi. Bu listeye padişahın hizmetine verilen cariyeleler dahil değildi. Çünkü bunlar haznedarlar dairesindedir.

20 Safiye Ünûvar, *a. g. e.*, s. 64, Sultan efendilere (şehzade ve hanım sultanlar) valideleri nezaret eder, ağaları, cariyeleri, tablakârları vardır. Oturdukları daireye validelerinin ismi verilirdi. Annelerine valide, büyük annelerine (Kadın Efendi?) cici anne, anneannelerine büyük anne derlerdi. Haftada bir defa cici annelерini ziyaret ederler. (Bu tanımlamada hata olmalıdır). Harem kurumunda cariye sisteminde anneanne'nin varlığı söz konusu değildir. Ancak Meşrutiyet Dönemi'nin başlarında yönetim cariyelelerin kendi aileleriyle görüşmesine kısmen izin verilse de, bu kişilerin sarayda yaşamaları düşünülemez). s. 65, Şehzade haremlerine *hanum* denirdi. s. 94, Sultan Reşad'ın İlkinci Kadını Mihengiz Kadınefendi ile şehzade Ömer Hilmi Efendi'yi ziyaret eden Safiye Ünûvar'ı önce daire kalfasının odasına aldılar, sonra kabulde kadınefendi kanepede, şehzade bir koltukta oturuyordu.

21 Leyla Saz, *a. g. e.*, s. 140, Gece de eski büyük kalfamın elini öpmek için kapısız eski kalfalara ve teşrifatçılara mahsus ayrı ve evvelden beri ismi *Yeni Bina* kalmış olan daireye gittim. Ünûvar, *a. g. e.*, s. 75, Beşiktaş Sarayı'nın Harem Dairesi karşısına ayrıca bir bina ilâveten yapılmış ve ihtiyar kalfaların ikâmetine ayrılmıştır. Bu binaya *Yeni Bina* denirdi. "Yeni bina denilen bu yapıyı söz konusu anılar; *Gedikli Cariyeler* adı altında yaşı cariyelere maletmesine rağmen Ünûvar'ın yemek dağıtıma konusunda, "Kadınefendiler, şehzadeler, şehzade hanımları Harem'de, Kâhya Kadın, Ustalar ve Hazinedar Usta Yeni Bina'da tablakârlar." (Safiye Ünûvar, *a. g. e.*, s. 76) ifadesini kullanması, aslında, konumu ve hiyerarşik kuruluşu gereği bu dairenin geleneksel Harem kurumunda yönetici olan Gedikli Cariye ve Ustalar için yaptırılmış olduğunu göstermektedir.

22 Leyla Saz, *a. g. e.*, s. 42, Huzurdaki hizmetmeri, padişahın kendi intihap ettiği hazinedarlar yaparlar. Daima bu hizmette bulunanlar çoğu zaman ikinci-üçüncü hazinedardır. s. 43, Eskiden beri adet olduğu gibi Hünkâr Nöbetçileri, Hünkâr Sofası'nın altındaki sofade beklerdi. s. 96, İlkinci ve üçüncü hazinedarlar, bazı dairelere gelirler, gördükleri müsaade üzerine oturur, sohbet ederler. s. 100, Zat-ı Şahane tarafından tayin olmuş iki büyük kalfa, daire müdireleri ve müsahip sıfatıyla bulunduklarından hizmet etmezler.

23 Halit Ziya Uşaklıgil, *a. g. e.*, s. 132, Hanedanın tüm saraylardaki haremağaları Agavat Ocağı'na bağlıydı. Daireleri Beşiktaş'a yakın idi ve Kızlaragâsi'nın büyük bir sofa şeklinde odası vardı.

24 Leyla Saz, *a. g. e.*, s. 70, Darüssaade Ağasını, başmusahibi, ikinci, üçüncü ve diğer musahipleri padişah sefer ve tayin eder. Musahipler padişah dairesine yakın odalarında oturur, padişahın emirlerini bekler, huzura çıkarlar. s. 71, Darüssaade Ağası, Harem-i Hümâyûn bendegârı aylusundaki haremağalarına mahsus binadaki odalarında vakâr ile oturur. (Bu kişilerden başka) Saray-ı Hümâyûn ve Haremağalarının hepsi kapı ve halvet nöbeti tutarlar (Aş Kapısı).

25 Dolmabahçe Sarayı'nın Pertevniyal Sultan'dan sonra gördüğü tek valide sultan V. Murad'ın annesi olan ve oğluyla birlikte saltanat makamında üç ay oturan Şevk-Efza Valide Sultan'dır. Sarayı yaptıran Sultan Mecid'in annesi Bezmialem Valide Sultan ise saray açılmadan üç yıl önce, 1853 yılında vefad etmiştir. Ömürlerinin, çocukların saltanatına yetişmediği sultanlar, Valide Sultan Dairesi ve Harem'e Başhaznedar Usta'yı yönetici olarak atarlardı.

26 Safiye Ünûvar, *a. g. e.*, s. 50, Hanedana ait işler Hanedan-ı Meclis tarafından idare edilirdi. Veliahîdîn reisiğindeki bu meclisin ikinci reisi Enver Paşa idi.

27 Sarayın çeşitli onarım tarihleri: Dolmabahçe Sarayı Arşivi 507/1312-15 Beşiktaş Sarayı onarımları, 436/1310-15 Beşiktaş Sarayı onarımları, 1153/1329 Mimar Vedat'ın Fer'îyye ve Dolmabahçe onarım keşfi, 906/1335 Dolmabahçe Sarayı onarımları için mimar Jean Onnik raporları, Başmâbeynî Tevfik bey, *Anılar*, Hayat Tarih Mecmuası, Sayı: 12/1971, s. 18, Harem Dairesi'nin tamiratı bitirilmek üzeredir. 19 teşrinievvel 1326/1910, S. 1/1971, s. 33, Enver Ağa ile sarayın harem cihetini gezdim. Amelye, nihayet iki gün içinde işlerini tamamlamalarını emrettim.